

[Voyage around Little Russia by Mr. Infantry General Bekleshov]. *Kiyevskaya starina*. – Kyiv antiquity, 1890, 3, pp. 458–463. [in Russian].

4. Hal, B. O. (2009). Dzherela do istorii senatorskykh revizii livoberezhnykh hubernii kintsia XVIII – pochatku XIX st. [Sources on the history of senatorial inspections of the left bank provinces of the late 18th - early 19th centuries]. (A. H. Bolebrukh, Ed.). *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Teoriia. Metodyka. Praktyka*. – *Historiographical and source study problems of the history of Ukraine. Theory. Methodology. Practice*, pp. 276–283. [in Ukrainian].

5. Hal, B. O. (2013). Komplektatsiia kadrov horodnychkykh Malorosiiskoi hubernii. [The staffing of gorodnichies of Malorussian gubernia]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*. – *Siversshchyna in the history of Ukraine. Collection of scientific papers*, 6, pp. 308–316. [in Ukrainian].

6. Gradovskiy, A. D. (1899). Vysshaya administratsiya Rossii XVIII stoletiya i general-prokurory. [The highest administration of Russia of the 18th century and the prosecutor generals]. *Sobranie sochineniy: v 9 t.* – *Collected works in 9 vol.* Sankt-Peterburg, (1), pp. 37–297. [in Russian].

7. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. II, spr. 15244–15333, 307 ark.

8. Koval'chuk, A. (2007). Sostoyanie mestnogo gosudarstvennogo apparata po materialam senatorskikh reviziy 1799–1800 gg. [The condition of the local state apparatus based on the materials of the senatorial audits 1799–1800]. (A. V. Semenov, Ed.). *Svyaz vekov: Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii do 1917 goda*. Pamyati professora A. A. Preobrazhenskogo: sbornik statey. – *Connection of centuries: Research on sources of the unified history of Russia until 1917: In memory of Professor A. A. Preobrazhensky: collection of articles* Moskva: ROSSPEN, pp. 318–343. [in Russian].

9. Korf, S. A. (1910). Administrativnaya yustitsiya v Rossii. Ocherk istoricheskogo razvitiya vlasti nadzora i administrativnoy yustitsii v Rossii. [Administrative justice in Russia. Essay on the historical development of the power of supervision and administrative justice]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

10. Marasanova, V. (2018). Senatorskie revizii v Verkhnem Povolzhe: poiski effektivnogo mekhanizma kontrolya mestnogo upravleniya. [Senatorial inspections in the Upper Volga region: in search of the effective control over the local governments]. *Nauchnye vedomosti. Ser. Istoriya. Politologiya*. – *Scientific bulletins. Series. Story. Political science*, 2, pp. 308–317. [in Russian].

11. Nol'de, A. E. (1911). Pravitel'stvyuyushchiy Senat v tsarstvovaniye Pavla I. Reviziya 1799 g. [The Governing Senate during the reign of Paul I. Revision of 1799]. *Istoriya Pravitel'stvyuyushchego Senata za dvesti let, 1711–1911*. – *History of the Governing Senate over two hundred years. 1711–1911*. Sankt-Peterburg, (2), pp. 754–779. [in Russian].

12. Polnoye sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda (dali PSZ RI). [Complete collection of laws of the Russian Empire since 1649]. Sankt-Peterburg, 1830, (XXV). [in Russian].

13. PSZ RI. Sankt-Peterburg, 1830, (XXVII). [in Russian].

14. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv, f. 1374, op. 3, d. 2431, 164 l.

15. Semenova, N. L. (2015). Senatorskaya reviziya Orenburgskoy gubernii 1800 g. [Senatorial revision of the Orenburg province in 1800]. *Klio*. – *Clio*, 5, pp. 71–76. [in Russian].

16. Storozhevskiy, N. K. (1886). Poltava v 1799 g. (Iz arkhiva Gorodskoy Politsii). [Poltava in 1799 (From the archives of the Town Police)]. *Poltavskiy adres-kalendar' na 1887 g.* – *Poltava address-calendar for 1887*. Poltava, pp. 107–121. [in Russian].

17. Tot, Yu. V. (2021). K voprosu ob organizatsii obshcherossiyskogo osmotra guberniy. [On the Organization of the All-Russian Inspection of the Governorates]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriya*. – *Vestnik of Saint Petersburg University. History*, 66/1, pp. 56–78. [in Russian].

18. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 1336, op. 1, spr. 161, 725 ark.

19. Shevchuk, A. (2023). Senatorska reviziia 1799–1800 rr. u Pravoberezhnii Ukraini. [The Senatorial Inspection of 1799–1800 in the Right-Bank Ukraine]. *Naukovi zapysky VDPUI imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*. – *Scientific notes of the Mikhail Kotsiubynsky VDPUI. Series. History*, (44), pp. 9–16. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.06.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 94 (477.51)«1821–1825»

О.М. Герасимчук

ПЕРЕСЕЛЕННЯ КОЗАКІВ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ НА ЗЕМЛІ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА У 1821–1825 РР.

У статті на основі архівних документів висвітлюється перебіг переселенського руху козаків Глухівського повіту Чернігівської губернії на Кубань під час другої хвилі міграції у 1821–1825 рр. Детально аналізуються причини й особливості переселення до нових регіонів.
Ключові слова: Глухівський повіт, Кубань, козаки, міграції, переселенський рух, Чернігівська губернія, Чорноморське козацьке військо.

Важливими чинниками, які впливають не лише на демографічні параметри населення, а й на життєдіяльність країни в цілому є міграційні процеси. Корисним у цьому питанні може бути накопичений досвід державотворення на українських землях, особливо під час здійснення переселенської політики у минулі століття. Сьогодні вивчення практики того часу є актуальним і необхідним для вироблення збалансованої регіональної політики держави. Дослідницька робота в цьому напрямку є цінним надбанням для більш поглибленого вивчення історії нашої країни.

Міграції українців Північного Лівобережжя у першій половині XIX ст. на Кубань вже частково досліджували Є. Петренко [7], С. Сазонова [1], С. Самовтор [11], В. Шкуро [13], котрі в своїх публікаціях показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі. Проте спеціальні дослідження, які б детально розкривали процес переселення українців з окремих регіонів Північного Лівобережжя на Кубань у 1820–1825 рр., відсутні. Тому метою даної статті є дослідження динаміки переселення козаків з Глухівського повіту Чернігівської губернії на Кубань у 20-ті рр. XIX ст., визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій чернігівських селян та козаків у вищезазначений період на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Після завоювання в останній чверті XVIII ст. території Кримського ханства, перед російським царизмом постала проблема термінового заселення новозахоплених земель як стихійним, так і організованим способом. Колонізація Північного Причорномор'я, Криму й Північного Кавказу супроводжувалася масовим переміщенням населення, що приводило до важливих демографічних, господарчих, соціальних і етнокультурних змін. Основною колонізаційною силою на Півдні України й Північному Кавказі було українське козацтво й численне селянство [1, с. 3–4]. Вже в 1808–1811 рр. було здійснено першу масову організовану спробу переселити на Кубань 25 тис. козацьких сімей з Чернігівської й Полтавської губерній. Усього за ті роки за офіційними даними до Чорноморського козацького війська (так у ті часи називався кубанський регіон) тоді переселилося 23088 чоловіків і 18672 жінки козаків і козачок, тобто 41660 осіб обох ста-

тей [8, с. 165–166]. Історик Ф. Щербина наводить свої дані щодо кількості українських переселенців – 41534 особи обох статей (22206 чоловіків і 19328 жінок) [3, с. 53].

Проте переселення 1808–1811 рр. остаточно не вирішило проблему браку населення в Чорномор'ї. За твердженням дослідника Кавказької війни В. Потто, станом на 1820 р. чоловіче населення цього регіону становило близько 36 тис. осіб. Історик зазначав: «І ось це тридцятишеститисячне населення зобов'язане було тримати на службі одинадцять кінних і десять піших полків кількості шістнадцять тисяч стройових козаків. Очевидно, що населення виставити їх не могло й полки були постійно недоукомплектовані» [9, с. 502]. За даними історика І. Бентковського, у 1821 р. у всіх поселеннях Чорномор'я налічувалося 64143 особи обох статей, з них 37090 чоловіків і 27053 жінок. Із цієї кількості Чорноморське військо виставляло на службу 11707 осіб, тобто 31,5% чоловічого населення. На 100 чоловіків у регіоні припадало 73 жінки [2, с. 96]. Такою була демографічна ситуація на Кубані напередодні нової хвилі переселення.

Причини другої масової хвилі переселення українських козаків з Чернігівської й Полтавської губерній, яка відбулася у 1820–1825 рр., необхідно розглядати у двох аспектах – з точки зору імперської влади, яка ініціювала цю переселенську кампанію, і з точки зору козацтва, яке погодилося на неї, оскільки переселення було добровільним. Ініціатором другої масової хвилі міграції українських козаків на землі Чорномор'я фактично став начальник головного штабу 2-ї (Південної) армії, штаб-квартира якого розмішувалася під Києвом, генерал-майор П. Кисельов, який у 1820 р. відвідав Чорноморське військо. Він був вражений тим, як тамтешні козаки, маючи у своєму складі порівняно невелику кількість осіб чоловічої статі, постійно відряджали свої найкращі полки на кордон Царства Польського й Пруссії, на підкріплення Кавказької лінії та в Дунайське армію та ще й примудрялися гідно охороняти 260-верстний кордон. Генерал зробив невтішний висновок, констатуючи поступове зменшення населення в регіоні й розорення козачих господарств Чорноморського війська через відсутність у сім'ях чоловічих рук [13, с. 17–18].

За підсумками свого відрядження Кисельов склав доповідь про стан справ у Чорноморському козацькому війську й надіслав її в комітет міністрів. У своїй доповіді генерал зазначив, що: 1) чорноморські землі мають значну площу, але не мають достатньо населення; 2) чорноморські козаки, постійно вступаючи в сутички із сусідніми гірськими народами, звикли до військового стану, але так і не облаштували нормального господарства; 3) попри значні масиви родючих земель, хліборобство в регіоні розвинуто слабо й командування змушене закуповувати провіант для війська в сусідніх губерніях; 4) якщо стан справ залишити незмінним, то через певний час козаки не зможуть охороняти кордон власними зусиллями й це приведе до додаткових витрат з боку уряду. Для уник-

нення вищезазначених негараздів Кисельов пропонував збільшити населення краю шляхом переселення туди ще 25 тис. козаків чоловічої статі із сім'ями з двох українських губерній – Чернігівської й Полтавської, як це вже робилося у 1808–1811 рр. [8, с. 165–166].

Результатом відрядження Кисельова стала найвище затверджена (тобто така, яка набиравала силу законодавчого акту) доповідь міністра внутрішніх справ В. Кочубея від 19 квітня 1820 р. «Про примноження Чорноморського війська переселенням на землі, які цьому війську належать, 25000 Малоросійських козаків», в якій міністр обґрунтував необхідність нової хвилі переселення. У своїй доповіді міністр відзначав нестачу землі в козаків на батьківщині, брак населення на колонізованій території й необхідність досягнення «мети міцного забезпечення кордонів своїми силами цього військового поселення, без якого необхідно утримувати регулярне військо з невеликими витратами» [10, арк. 2–3 зв.]. Нововиданим указом пропонувалося переселити упродовж 3-х років з двох українських губерній 25 тис. осіб козаків чоловічої статі, а саме переселення здійснити згідно правил переселення від 17 березня 1808 р., які врегульовували першу організовану хвилю міграції українських козаків на Кубань [8, с. 167].

Чиновниками не було озвучено й ще одну важливу причину, яка спонукала владу до організації переселень, а мешканців – до згоди на такі переселення. Це – регулярні голодування населення, рідше в результаті несприятливих природних умов, а найчастіше – від малоземелля селян і козаків, яке не давало можливості ефективно вести господарство. На подолання голоду витрачалися немалі фінанси, що не могло не непокоїти владу. Перші значні неврожаї в XIX ст. припали на 1819–1821 рр., потім вони повторювалися в 1823–1824 і в 1829–1833 рр. Неврожаї 20-х рр. торкнулися не лише нечорноземних губерній, де нестача хліба була звичним явищем, а й декількох чорноземних губерній, зокрема Чернігівської, Катеринославської й Таврійської. Історик П. Шафранов писав: «Найпершою губернією, яка потребувала екстрених заходів допомоги, була губернія Чернігівська. Губернія ця і в звичайний час не могла похвалитися хлібним достатком: у північній нечорноземній і малородючій її частині зібраного врожаю на харчування населення переважно не вистачало. Промислові заробітки селян теж були мізерними. Не кращим було становище селян і в чорноземних повітах. Чернігівська губернія вже тоді страждала від перенаселення й малоземелля; з давніх часів ми отримуємо відомості про переселення чернігівських селян і козаків то на Кавказ, то в Бесарабію, то в Азовське козацьке військо. Кожен значний недорід хліба неминуче викликав продовольчі труднощі для населення губернії. Неврожай, який повторювався декілька років підряд, робив становище чернігівського селянства критичним» [12, с. 87–88]. Вихід з кризового становища влада вбачала в продовольчій допомозі населенню через казенні хлібні

магазини і в переселенні, яке б зменшило кількість населення у голодуючих регіонах і збільшило б земельні ділянки тих, хто залишався.

Були на нове переселення й політичні причини. Історик і педагог М. Стороженко у своїй книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX століття» зазначав: «Облаштуваючи це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами». Окрім цього, зазначає автор, метою нового переселення було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найволелюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки на те, що після формування ними своїх полків у війні 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності [4, с. 466–468; 479–481].

Друга організована владою масова хвиля переселень українців на Кубань відбулася в 1820–1825 рр. Згідно царського указу від 19 квітня 1820 р. передбачалося, як і десятиліття тому, переселити на Кубань 25 тис. козаків з Полтавської та Чернігівської губерній для «зміцнення Чорноморського війська». Необхідність такого кроку була обґрунтована в доповіді царю управляючого Міністерства внутрішніх справ В. Кочубея. Чиновник відзначав нестачу землі в козаків на батьківщині, брак населення на колонізованій території й необхідність досягнення «мети міцного забезпечення кордонів своїх шляхом цього військового поселення, без якого необхідно утримувати регулярне військо з невеликими витратами» [10, арк. 2 зв.–3 зв.].

Як уже зазначалося, переселення 1820–1825 рр. здійснювалося за тими ж самими правилами, що були розроблені для першої хвилі організованих міграцій 1808–1811 рр. Як і тоді, переселення мало відбуватися на добровільній основі. Так само як і десятиліття тому, згідно з розпорядженням чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багрєєва від 13 вересня 1820 р. перевага при переселенні надавалася сім'ям, «в которых больше девок и вдов, в брак вступить могутих» (тут і далі для підтвердження достовірності викладеного мова й оригінальний правопис деяких документів збережені – **О. Г.**) [10, арк. 47]. Охочим до переселення необхідно було отримати на це дозволи від військового й цивільного губернаторів, а також на колишньому місці проживання розрахуватися з усіма боргами й зобов'язаннями перед своєю громадою й державою. Так у листі до глухівського поліцмейстера 11 грудня 1820 р. після отримання списків охочих до переселення чернігівський губернатор вимагав «истребовать в означенных по оному казаков письменное от общества их удостоверение что за ними казенных податей не зависит и частных долгов препятствующих к выходу их туда не имеетя». У свідоцтві, отриманому від громади, мало зазначатися, що для «поселения на землях, Черноморскому войску принадлежащих, препятствующих причин не имеетя и мы их и все семейства их из числа нашего общества навсегда увольняем и выпускаем» [5, арк. 2, 33].

Указ про переселення було доведено через місцеві органи влади до відома усіх мешканців Чернігівської й Полтавської губерній, у першу чергу до козаків. Проте спочатку козаки з недовірою поставилися до ініціативи влади. У рапорті Глухівського нижнього земського суду до чернігівського губернатора від 29 липня 1820 р. зазначалося, що указ «сим судом в Глуховском повете повсеместно опубликован, но по тому из желающих к переселению еще никто в сей суд не отозвался». Подібні рапорти надійшли в 1820 р. і з інших повітів Чернігівської губернії [10, арк. 33–34 зв.]. Перші поіменні відомості про охочих на переселення почали надходити до губернаторів вже восени 1820 р. [5, арк. 2, 56].

Зовсім іншою ситуація стала вже в наступному році. 30 серпня 1821 р. в Кушівському курені на Кубані з'явилися перші переселенці з Чернігівщини [2, с. 96]. Потім аж до глибокої зими обози з переселенцями пішли суцільним потоком. Уже в цьому ж 1821 р. неочікувано масовий наплив переселенців до Чорномор'я змусив владу почати штучно пригальмувати міграційний процес. У повідомленні Глухівського нижнього земського суду чернігівському губернатору щодо виконання розпорядження стосовно переселення козаків повіту на Кубань від 10 жовтня 1821 р. зазначалося, що «определенное к переселению из их звания количество людей почти уже все назначенно, следовательно могут еще поступить в число переселенцев те только из них, кои нужны будут для составления полного числа, те есть 25 000 душ, да и то тогда, когда разрешено будет от вашего начальства, а протчим таковое вовсе дозволено уже быть не может» [5, арк. 211]. Загалом із Глухівського повіту в 1821 р. на Кубань вибуло 202 козацькі сім'ї [10, арк. 163].

Частина козаків, усупереч їх бажанням, дозволу на переселення за рік, а той більше, так і не отримала, і навіпаки – ті, які отримали, потім за станом здоров'я членів їхніх сімей або через бідність самі відмовлялися від початкового наміру переселитися. Такі прохання надходили до цивільного й військового губернаторів від козаків Глухівського повіту неодноразово. Так, у рапорті Глухівського нижнього земського суду до губернатора від 4 березня 1821 р. повідомлялося, що козаки с. Зазірки Яким Гаркавенко і Григорій Чуйко із сім'ями відмовляються від переселення, хоч у списку охочих до переселення значаться. Оскільки переселення було добровільним, то із списку вони були викреслені [5, арк. с. 152, 167].

Козак Семен Іванов із с. Орлівка 12 серпня 1821 р. в листі до царя Олександра I вже після отримання дозволу на переселення прохав залишити його із сім'єю на батьківщині, оскільки всі вони мали проблеми зі здоров'ям і господар побоювався, що «при моем несчастном положении в таком дальнем расстоянии скорее лишится могу семейства нежели дойти в назначенное место» [5, арк. 162–163]. На їхні прохання в 1821 р. були скасовані дозволи на від'їзд козакам с. Землянка Семену Лузану й Харитону Єрію. Прохання відтермінувати від'їзд до весни

1822 р. через неготовність до переселення надходили також від козаків містечка Ямполь, сіл Полошок, Чорториг, Пустогорода, Берези [5, арк. 53, 56, 102–103, 168, 212, 215].

На Кубань у 1820–1825 рр. можна було потрапити й оминаючи планові потоки переселенців. Одним з таких способів було неповернення звітти тих, хто вирушив туди на сезонні заробітки. Козак Іван Демешко із с. Собичеве, який був на заробітках на суконній фабриці в Харківській губернії в 1821–1822 рр., потім самостійно перебрався на Кубань у с. Кушівське до свого брата Фоми Демешка. У 1824 р. він уже звітти прохав глухівську місцеву владу про узаконення його перебування на новому місці на постійній основі. 21 вересня 1825 р. цей козак наказом командира Кавказького окремого корпусу О. Єрмолова був офіційно зарахований до складу Чорноморського війська [5, арк. 256–257 зв., 266]. Козак Петро Тарасенко із с. Обложки в лютому 1823 р. отримав у Глухівському повітовому казначействі плакатний паспорт на один рік і виїхав із села на заробітки на Кубань у с. Ведмедівське, де жив у своїх родичів, які самі за 5 років до цього прибули туди за такими ж річними паспортами. Пробувши рік на Кубані, козак вирішив там залишитися назавжди й попросив Комітет у справах переселенців порушити клопотання перед Глухівським нижчим земським судом про забезпечення відрядження до нього на Кубань з Обложок його дружини Ксенії й малолітнього сина Павла. Дозвіл на переїзд сім'ї козака владою був наданий [6, арк. 178, 187]. А переселенці з Мглинського повіту в 1820–1825 рр., а це 191 чоловік і 135 жінок, взагалі всі були самовільними [10, арк. 204 зв.].

Згідно з відомостями Чернігівської казенної палати від 8 липня 1822 р. із Чернігівщини на Кубань упродовж року вибуло 18 447 осіб обох статей. Станом на жовтень 1822 р. кількість переселенців з Чернігівщини досягла 25179 осіб без врахування самовільних. Розподіл вибулих з губернії за повітами показаний в табл. 1 [10, арк. 214–215 зв.].

Таблиця 1
Кількість переселенців із Чернігівської губернії на землі Чорноморського козачого війська під час другої організованої хвилі переселення (станом на жовтень 1822 р.)

Повіти	Кількість переселенців						
	Ревізійних		Народжених після ревізії		Прописних по ревізії		Разом осіб обох статей
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
Чернігівський	807	724	151	154	-	-	1836
Ніжинський	668	527	179	158	9	70	1611
Борзнянський	2168	1577	457	545	63	325	5135
Суразький	184	117	87	78	2	53	521
Глухівський	460	325	147	150	13	83	1178
Козелецький	1334	983	350	322	7	162	3158
Конотопський	1960	1574	447	476	13	63	4533
Сосницький	1479	1016	442	339	26	321	3623

Н-Сіверський	57	38	31	11	4	14	155
Кролевецький	862	657	246	248	42	104	2159
Городнянський	361	320	26	20	21	51	799
Новозибківський	168	81	86	71	3	62	471
Усього	10508	7939	2649	2572	203	1308	25179

Варто відзначити, що після 1822 р. потік переселенців як із Чернігівщини, так і з Полтавщини суттєво зменшився (у 1824–1825 рр. усі переселенці були винятково чернігівцями). У 1823–1825 рр., і навіть пізніше, на Кубань з Чернігівщини виїжджали переважно мешканці Стародубського повіту [10, арк. 224–274], тому наведені в табл. 1 статистичні дані фактично повною мірою відображають тенденцію регіонального розподілу виселення чернігівських козаків на Кубань у 1820–1825 рр. Дані табл. 1 свідчать, що під час другої масової хвилі переселення з Чернігівщини найактивніше мігрували козаки південних повітів губернії.

Усім охочим до переселення з Глухівського повіту дозволу на це від військового губернатора були надані у березні-квітні 1821 р. На Кубань усі 8 партій переселенців з населених пунктів повіту вирушили в дорогу в серпні 1821 р. Згідно з даними документа під назвою «Ведомость Глуховского нижнего земского суда сколько по Глуховскому повету утверждено к переселению в Черноморию казаков, с оных какое число осталось пожелать на прежнем жительстве, какое действительно отправлено и затем осталось без отправки. Учиненная Мая 31 дня 1822 года» картина міграції з Глухівського повіту на Кубань у 1821–1822 рр. мала наступний вигляд (табл. 2) [5, арк. 238–243].

Таблиця 2
Кількість переселенців Глухівського повіту на землі Чорноморського козацького війська у 1821–1822 рр. (за населеними пунктами)

Населені пункти	Затверджені на переселення		Померли ще до відправки		Відправлені в Чорномор'я		Залишилися вдома	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Ямпільська волость								
Ямпіль	10	5	-	-	-	-	10	5
Слоут	109	97	4	-	102	97	3	-
Чорториги	58	39	2	1	44	34	12	4
Собичеве	84	58	8	-	73	58	2	-
Княжичі	12	6	-	-	12	6	-	-
Орлівка	7	5	2	-	5	5	-	-
Береза	81	68	-	3	50	41	31	24
Тулиголівська волость								
Воргол	16	12	2	-	14	12	-	-
Уздиця	15	9	-	2	15	7	-	-
Литвиновичі	7	10	1	-	6	10	-	-
Холопове	29	33	-	-	29	33	-	-

Таблиця 3

Кількість переселенців на Кубань з Чернігівської й Полтавської губерній за 1821–1825 рр.

Роки	Полтавська		Чернігівська		Усього
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	
1821	10813	9344	5426	4775	30358
1822	2099	2418	6748	5786	17051
1823	5	-	92	82	179
1824	-	-	261	215	476
1825	-	-	183	135	318
Разом	12917	11762	12710	10993	48382
	24679		23703		48382

Дані табл. 3 свідчать, що загалом упродовж 1821–1825 рр. на Кубань з Полтавської та Чернігівської губерній переселилося майже 50 тис. осіб обох статей. За твердженням І. Бентковського, із цієї кількості переселенців придатними до військової служби виявилися 7458 осіб (29%) чоловічої статі. Переселенці привезли із собою 15770 возів і 29431 голову різної худоби, проте за словами вченого «рухомого майна було дуже недостатньо для того, щоб нові переселенці могли покращити економічний стан Чорномор'я й не бути принаймні на перших порах тягарем для старих козаків» [2, с. 104].

Отже, ми бачимо, що головними причинами міграцій козаків Чернігівської й Полтавської губерній на Кубань у 1820–1825 рр. було перенаселення й малоземелля, які спричиняли неефективне господарювання, бідність і часте голодування мешканців цих українських регіонів. Сюди можна додати й імперські прагнення царської влади забезпечити охорону своїх нових кордонів на Північному Кавказі, господарське освоєння новоприєднаних територій, а також прагнення царського уряду вислати з України козаків, які становили небезпеку для влади, з метою асиміляції українців з іншими народами для втрачання ними своєї національної ідентичності. Переселенці з Чернігівщини й Полтавщини, додаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню Північного Кавказу, забезпечуючи при цьому охорону південних рубежів Російської імперії. Найактивнішими переселенцями на Кубань під час другої масової хвилі міграцій у 20-х рр. XIX ст. були мешканці південних регіонів Чернігівщини, зокрема козаки Глухівського повіту, частка яких в загальній масі чернігівських переселенців у 1821–1825 рр. становила близько 5% і від усіх переселенців загалом 2,3%. Загальним результатом переселення українців у 20-і рр. XIX ст. на Кубань стало покращення в цьому регіоні демографічної ситуації, подальша військова й господарча колонізація краю й зміцнення охорони південних рубежів Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА

- Сазонова С. Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. 30 с.
- Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год. Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года [сост. Фелицын Е. Д.]. Краснодар : Тип-я Кубанского областного правле-

ния, 1881. С. 1–125.

- История кубанского казачьего войска: в 2 т. / Сост. Ф. А. Шербина. Т. 2. История войны казаков с закубанскими горацами. Екатеринбург: Тип-я Кубанского Областного Правления, 1913. 848 с.
- Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 6. С. 461–483.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 2356, 267 арк.
- ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 2357, 199 арк.
- Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. *Київська старовина*. 1993. № 1. С. 114–119.
- Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. 1820–1821. СПб.: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. 983 с.
- Потто В. А. Кавказская война. Историческое наследие. В 5 т. Т. 2. Ермоловское время. Ставрополь: Кавказский край, 1994. 688 с.
- ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 2352, 286 арк.
- Самовтор С. В. Переселенческий комитет Черноморско-го казачьего войска (1821–1826). *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 142–146.
- Шафранов П. А. Неурожаи хлеба в России и продовольствие населения в 20-х годах настоящего столетия. *Русское богатство*. 1898. № 5. С. 82–115.
- Шкуро В. И. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. *Кубань-Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия*. Вып. 1. Краснодар: Краснодарский осередок Научного товариства імені Шевченка, 2006. С. 16–27.

Herasyanchuk O. M. Resettlement of the Cossacks of Hlukhiv district to the Black Sea Army lands in 1821–1825.

The article, based on archival documents, highlights the migration movement of Cossacks of the Hlukhiv district of the Chernihiv province to the Kuban during the second wave of migration in 1821–1825. The reasons and features of the migration to new regions are analyzed in detail. During the second mass wave of resettlement in 1821–1825 the Cossacks from the southern districts migrated most actively from Chernihiv region. The Cossacks of the Hlukhiv district took an active part in the resettlement and made up 5% of all Chernihiv immigrants in 1820–1825. As a result of the resettlement of Ukrainians in the 20s of the 19th century to the Kuban there was an improvement in the demographic situation in this region, further military and economic colonization of the region, and more reliable protection of the southern borders of the Russian Empire.

Key words: Hlukhiv district, Kuban, Cossacks, migrations, resettlement movement, Chernihiv province, Black Sea Cossack Army.

REFERENCES

- Sazonova, S. E. (2010). Pereseleniye ukrainitsev na Severnyy Kavkaz i ikh soziokulturnaya adaptatsia [Resettlement of Ukrainians to the North Caucasus and their sociocultural adaptation (late 18th – first half of the 19th century)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Stavropol. [in Russian].
- Bentkovskiy, I. (1881). Zaseleniye Chernomorii s 1792 po 1825 god [Settlement of the Black Sea region from 1792 to 1825]. *Pamyatnaya knizhka Kubanskoj oblasti izdan. 1881 goda* [sost. Felitsin E. D.]. Krasnodar: Tip-ya Kubanskogo oblastnogo pravleniya, pp. 1–125 [in Russian].
- Istoriya Kubanskogo kazachego voyska (1910–1913) [History of the Kuban Cossack army]: v 2 t. / Sost. Shcherbina F. A. Yekaterinodar: Tip-ya Kubanskogo Oblastnogo Pravleniya. Vol. 2. (1913). Istoriya voyny kazakov s zakubanskimi gortsami [The history of the war of the Cossacks with the Trans-Kuban highlanders]. [in Russian].
- N. S., (1897). K istorii malorossiyskikh kazakov v kontse XVIII i v nachale XIX veka (prodolzheniye) [On the history of Little Russian Cossacks at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries (continued)]. *Kievskaya starina – Kyiv antiquity*, 6, pp. 461–483 [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv chernihivskoi oblasti [The history of the war of the Cossacks with the Trans-Kuban highlanders]. [in Russian].
- DAChO, f. 128, op. 1, spr. 2356, ark. 267.
- DAChO, f. 128, op. 1, spr. 2357, ark. 199.
- Petrenko, Ye. (1993). Ukrainke kozatstvo i Kuban [Ukrainian Cossacks and the Kuban]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 1, pp. 114–119. [in Ukrainian].
- Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1830) [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. 1. Vol. XXXVII. 1820–1821. Sankt-Peterburg: Tip-ya II Otd-ya Sobstv. Ego Imp. Velichestva Kanzelyarii [in Russian].
- Potto, V. A. (1994). Kavkazskaya voyna. Istoricheskoye naslediyе [Caucasian war. Historical heritage]. V 5-i t. Vol. 2. Ermolovskoye vremya [Yermolov's time]. Stavropol: Kavkazskiy kray [in Russian].
- DAChO, f. 128, op. 1, spr. 2352, ark. 286.
- Samovtor, S. V. (2008). Pereselencheskiy komitet Chernomorskogo kazachego voyska (1821–1826) [Migrant Committee of the Black Sea Cossack Army (1821–1826)]. *Kozatska spadshchyna: Almanakh Instytutu*

susplynnykh doslidzhen – Cossack Heritage: Almanac of the Institute of Social Studies, 4, pp. 142–146. Dnipropetrovsk: Porohy [in Russian].

12. Shafranov, P. A. (1898). Neurozhai chleba v Rossii i prodovolstviye naseleniya v 20-kh godakh nastoyashchego stoletiya [Bread crop failures in Russia and the food supply of the population in the 20s of this century]. *Russkoye bogatstvo – Russian wealth*, 5, pp. 82–115. [in Russian].

13. Shkuro, V. I. (2006). Pereseleniye malorossiyskikh kazakov na Kuban v 1821–1825 gg. [Relocation of Little Russian Cossacks to Kuban in 1821–1825]. *Kuban–Ukraina: Voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodeystviya – Kuban–Ukraine: Issues of historical and cultural interaction*, 1, pp. 16–27. Krasnodar: Krasnodarskiy oseredok Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.05.2024 р. Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 9 323.3(477)

Н. А. Котельницький

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКУ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У СФЕРІ ПОШТОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ЗВ'ЯЗКУ (60–70 рр. XIX ст.)

Розвідка присвячена з'ясуванню головних складових політики земської ліберальної партії північної України у сфері поштової комунікації та зв'язку у 60–70 рр. XIX ст. Автор приходить до висновку про те, що галузь поштової комунікації та зв'язку займала не останнє місце у політиці земської ліберальної партії північної України по забезпеченню належного функціонування та життєдіяльності провінційного соціуму. Представники опозиційної аристократичної фронди сміливо боролись проти урядової паралізації та блокування стікування між земськими інституціями Російської імперії; раціонально і обмежено, але все ж впроваджували у життя селянських громад новітні технології того часу – зв'язок за допомогою телеграфних ліній та перших телефонних апаратів; подвижницькими зусиллями членів земської опозиції розпочалися процеси децентралізації поштової комунікації у Чернігівській губернії на рівні окремих повітів шляхом розробки програмного Статуту галузі, прямого підпорядкування системи повітовим земським установам, створення нової, відомчої, земської поштової служби з наявністю відповідних знаків розпізнавання; завдяки ліберальним земцям Північного Лівобережжя був сформований штат найманих земських службовців з чітко окресленими посадовими окладами, доплатами, преміями та надбавками; економічний тягар по забезпеченню функціонування поштової комунікації був знятий з бюджетів представників селянських громад; у повітах, де не було запроваджено системи земської поштової комунікації, за ініціативою лібералів була введена земська інспекція поштових послуг для населення.

Ключові слова: земська ліберальна партія, поштова комунікація, кореспонденція, Північне Лівобережжя.

Історія земського лібералізму в українських губерніях Російської імперії, зокрема на території Північного Лівобережжя, продовжує залишатись актуальною, але мало-вивченою проблемою української історичної науки. Це повною мірою стосується і питання участі ліберальних земців північної України у побудові інфраструктури регіону, зокрема – налагодження поштових комунікацій та